

УДК 347.65/68

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.04>**Марія Михайлів,**

канд. юрид. наук, доцент,

доцент кафедри цивільного права та процесу

Львівського національного університету імені Івана Франка

СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАПОВІТОМ В УМОВАХ РЕКОДИФІКАЦІЇ ЦИВІЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті досліджуються питання правового регулювання спадкування за заповітом в умовах новелізації цивільного законодавства. Виходячи зі змісту поняття «заповіт», передбаченого Цивільним кодексом України, виділені його характерні ознаки. У результаті аналізу доктринальних визначень поняття «заповіт» та з огляду на його характерні ознаки запропоновано під заповітом розуміти особисте волевиявлення фізичної особи (подружжя), виражене у формі і в порядку, встановлених законом, що спрямоване на розпорядження майновими правами та обов'язками на випадок своєї смерті.

Обгрунтовано положення, що заповіт за своєю юридичною природою належить до односторонніх правочинів, оскільки волевиявлення заповідача не передбачає зустрічного волевиявлення інших осіб за його життя, а породжує правові наслідки у майбутньому, а саме після відкриття спадщини.

На підставі проведеного аналізу цивільного законодавства іноземних держав у сфері спадкування за заповітом акцентовано увагу на тому, що поняття заповіту переважно за своїм змістом є подібними. Як правило, держави використовують такі словосполучення для визначення заповіту, як: «розпорядження на випадок смерті», «правочин, спрямований на розпорядження майном на випадок смерті», «волевиявлення щодо розпорядження майном на випадок смерті».

У статті звернено увагу на те, що зміст заповіту має відповідати загальним умовам дійсності правочину. У зв'язку із цим запропоновано закріпити норму, в якій передбачити, що загальні умови дійсності правочину поширюються і на питання дійсності заповіту.

Особливу увагу приділено проблемам законодавчої регламентації питань, пов'язаних із моментом виникнення права на пред'явлення позову про визнання заповіту недійсним. У статті акцентовано увагу на тому, що невирішеним та дискусійним залишається питання, пов'язане із правовими наслідками недотримання письмової та нотаріальної форми заповіту. Як наслідок, удосконалення законодавства у сфері спадкування за заповітом допоможе вирішити чимало проблем, які виникають як у теорії спадкового права, так і у судовій практиці.

Ключові слова: спадкування, спадкування за заповітом, спадкодавець, спадкоємці, заповіт, форма заповіту.

Постановка проблеми. В умовах євроінтеграційних процесів вагомим значення набуває питання уніфікації та гармонізації законодавства держав у сфері приватного права.

Євроінтеграційна спрямованість України виступає сьогодні найсуттєвішим чинником реформ в усіх сферах суспільства. Можна навіть сказати, що основним напрямом рекодифікації Цивільного кодексу України є подальша «європеїзація» кодексу [2, с. 27].

Враховуючи історичні передумови формування законодавства та звичаї держав, уніфікація цивільного законодавства є процесом доволі складним, а інколи і неможливим, зокрема, це стосується і сфери спадкового відносин.

Спадкове право України зазнало значного оновлення та змін у 2003 році, а саме

після прийняття нового Цивільного кодексу України. Спадковому праву присвячена книга шоста «Спадкове право», яка вміщує сім глав (84-90). Проте, незважаючи на суттєві зміни, залишається чимало проблем, які, виходячи з аналізу судової практики у сфері спадкування, потребують вирішення шляхом або внесення змін, або доповнення відповідними нормами. Зокрема, це стосується і такого виду спадкування, як спадкування за заповітом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням спадкування за заповітом приділяли увагу ряд українських та іноземних вчених, таких як: В. В. Валах, Г. В. Галущенко, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, О. О. Кармаза, В. І. Кисіль, О. Є. Кухарев, В. І. Крат, Л. А. Лунц, З. В. Ромовська,

А. А. Рубанов, Є. О. Рябоконь, Н. О. Саниахметова, І. В. Спасибо-Фатєєва, А. А. Степанюк, В. Л. Толстих, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов та інші. Проте в науці ще залишається чимало питань, які потребують дослідження та є актуальними і нині.

Мета статті – проаналізувати зміст норм цивільного законодавства у сфері спадкування за заповітом; визначити ознаки заповіту, виходячи зі змісту його поняття; запропонувати авторське визначення поняття «заповіт»; визначити загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності заповіту; виокремити проблеми у сфері правового регулювання спадкування за заповітом та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Перехід прав та обов'язків від спадкодавця до спадкоємців у порядку універсального правонаступництва може здійснюватися у спосіб: спадкування за заповітом, спадкування за законом або спадкування як за законом, так і за заповітом. Спадкування за кожним із цих видів здійснюється після відкриття спадщини за наявності необхідної сукупності юридичних фактів. Так, наприклад, спадкування за заповітом можливе лише за умови наявності складеного заповіту з дотриманням форми і порядку, встановлених законодавством, та прийняття спадщини спадкоємцями.

З прийняттям ЦК України у 2003 році законодавець значно розширив правове регулювання спадкових відносин, змінив структуру та місце розташування видів спадкування, надавши пріоритетне місце спадкуванню за заповітом.

Спадкуванню за заповітом присвячена глава 85 ЦК України (статті 1233-1257). Відповідно до статті 1233 ЦК України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті [8]. Виходячи зі змісту поняття «заповіт», можемо виділити такі його характерні ознаки:

- правом на складення (вчинення) заповіту наділені лише такі учасники цивільних відносин, як фізичні особи. У випадках, передбачених статтею 1243 ЦК України, правом скласти спільний заповіт наділене подружжя;
- особистий характер заповіту вказує на те, що таке волевиявлення може здійснити безпосередньо заповідач особисто, у зв'язку із чим вчинення заповіту через представника не допускається (ч. 2 ст. 1234 ЦК України);

- заповіт є розпорядженням фізичної особи – заповідача, спрямованим на визначення юридичної долі прав та обов'язків (спадщини), як тих, якими фізична особа наділена на момент складення заповіту, так

і тих прав та обов'язків, які вона набуде до моменту відкриття спадщини;

- заповіт є розпорядженням фізичної особи саме на випадок її смерті. Наявність такої умови підкреслює специфіку даного виду правочину. А тому право на спадкування за заповітом у спадкоємців виникатиме з моменту відкриття спадщини, а не з моменту складення заповіту.

Проте не всі науковці погоджуються із визначенням поняття заповіту, закріпленого у ЦК України. Так Ю. О. Заїка пропонує під поняттям «заповіт» розуміти особисте розпорядження фізичної особи стосовно її майна і зобов'язань, яке набуває чинності після смерті, складене в передбаченій законом формі і посвідчене особами, зазначеними у законі [3, с. 79].

На думку Л. К. Буркацького, заповіт є вольовим одностороннім актом фізичної особи (у тому числі подружжя) щодо розпорядження своїми майновими правами власника на випадок смерті, вчиненим на користь однієї або кількох осіб у формі і порядку, встановлених законом [1, с. 85].

Виходячи з ознак заповіту та аналізу доктринальних визначень, пропонуємо під заповітом розуміти особисте волевиявлення фізичної особи (подружжя), виражене у формі і в порядку, встановлених законом, що спрямоване на розпорядження майновими правами та обов'язками на випадок своєї смерті.

Провівши аналіз цивільного законодавства іноземних держав у сфері спадкування за заповітом, можемо зробити висновок, що заповіт у більшості держав є видом одностороннього правочину. Визначення поняття заповіту переважно за своїм змістом є подібними. Як правило, держави використовують такі словосполучення для визначення заповіту, як: «розпорядження на випадок смерті», «правочин, спрямований на розпорядження майном на випадок смерті», «волевиявлення щодо розпорядження майном на випадок смерті».

Дещо інший підхід до визначення поняття заповіту можемо спостерігати в законодавстві держав загального права. Так, у законодавстві США заповіт розуміють як документ, відповідно до якого відбувається перехід права власності на майно до інших осіб після смерті власника.

Заповіт за своєю юридичною природою належить до односторонніх правочинів, оскільки волевиявлення заповідача не передбачає зустрічного волевиявлення інших осіб за його життя, а породжує правові наслідки у майбутньому, а саме після відкриття спадщини.

На цьому наголосив і Верховний Суд у постанові від 20 травня 2019 року у справі № 522/904/16-ц.[5]. Зокрема, в мотиву-

вальної частині своєї постанови суд виходить із того, що заповіт є одностороннім правочином, оскільки залежить виключно від волі заповідача. Заповіт лише спрямовується на виникнення у спадкоємця прав та обов'язків, але до моменту смерті не створює їх у нього. Розпорядження, яке міститься у заповіті, набирає чинності лише у разі смерті заповідача.

Відповідно до частини 2 пункту 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» заповіт є правочином, тому на нього поширюються загальні положення про правочини, якщо у книзі шостій ЦК України немає відповідного правила [6].

У зв'язку із цим зміст заповіту має відповідати загальним умовам дійсності правочину, встановленим статтею 203 ЦК України, зокрема:

- зміст заповіту не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;
- особа, яка вчиняє заповіт, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;
- волевиявлення заповідача має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;
- заповіт має вчинятися у формі, встановленій законом;
- заповіт має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

Як наслідок, пропонуємо доповнити статтю 1233 ЦК України частиною 2 такого змісту: «Загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності заповіту, встановлені частинами першою-п'ятою статті 203 даного кодексу».

Нині чіткої законодавчої регламентації потребує питання, пов'язане з моментом виникнення права на пред'явлення позову про визнання заповіту недійсним.

Відповідно до пункту 17 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача. Позиція Верховного Суду, згідно з якою право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача, видається логічною та правильною. Оскільки, відповідно до статті 1254 ЦК України, заповідач наділений правом на скасування та зміну заповіту, потреби визнавати такий правочин недійсним заповідачем немає. У спадкоємців право на спадкування виникає лише у день відкриття спадщини,

а тому, з огляду на статтю 1255 ЦК України, про наявність заповіту та про його зміст вони можуть дізнатися лише після відкриття спадщини.

У зв'язку із цим доречно частину 1 статті 1257 ЦК України доповнити пунктом такого змісту: «Право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає з моменту відкриття спадщини. Вимога про визнання заповіту недійсним може бути пред'явлена як спадкоємцями за законом, спадкоємцями за заповітом, так і іншими заінтересованими особами, права та інтереси яких таким заповітом порушені».

Однією з умов дійсності заповіту є дотримання форми, встановленої законодавством. Загальні вимоги до форми заповіту передбачені статтею 1247 ЦК України. Зокрема, заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення, та має бути підписаний заповідачем особисто. Проте, якщо особа не може особисто підписати заповіт, він підписується відповідно до правил, встановлених частиною 4 статті 207 ЦК України.

Заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у статтях 1251-1252 ЦК України. Відповідно до Положення про Спадковий реєстр відомості про посвідчення заповітів у порядку, передбаченому Положенням, підлягають обов'язковому внесенню до Спадкового реєстру [4].

Невирішеним та дискусійним залишається питання, пов'язане з правовими наслідками недотримання письмової та нотаріальної форми заповіту. Відповідно до частини 2 статті 215 ЦК України визнавати такий правочин недійсним судом не вимагається. Проте у випадках, встановлених ЦК України, нікчемний правочин може бути визнаний судом дійсним.

Верховний Суд України у пункті 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» зазначив, що судам необхідно враховувати, що не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі судам слід застосовувати статтю 1257 ЦК, оскільки норми глави 85 ЦК не передбачають можливості визнання заповіту дійсним.

Проте у частині 2 пункту 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування» Верховний Суд України зазначив, що заповіт є правочином, тому на нього поширюються загальні

положення про правочини, якщо у книзі шостій ЦК немає відповідного правила.

Вважаємо, що положення пункту 14 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 року № 9 суперечить частині 2 пункту 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 року № 7, якою встановлено, що на заповіт поширюються загальні положення про правочини, якщо у книзі шостій ЦК немає відповідного правила. Оскільки в статті 1257 ЦК України не передбачено спеціальних правил, пов'язаних із можливістю визнання в судовому порядку нікчемного заповіту дійсним, то питання, пов'язані з правовими наслідками недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення заповіту як одностороннього правочину, повинні вирішуватися, виходячи з правил, закріплених статтею 219 ЦК України.

З метою уникнення різного тлумачення судовими органами норм ЦК України в частині можливості визнання дійсним нікчемного заповіту, складеного з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, пропонуємо внести зміни в частину 1 статті 1257 ЦК України та доповнити її пунктом 2 такого змісту: «Заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, може бути визнаний судом дійсним у випадках, передбачених частиною 2 статті 219 цього Кодексу.»

Також необхідно зазначити, що в 2009 році Україна приєдналася до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів від 5 жовтня 1961 року (Закон України від 17 грудня 2009 року № 1772 «Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів» [7]), у зв'язку з чим взяла на себе зобов'язання встановити спільні положення про колізії законів, які стосуються форми заповітів. Відповідно до статті 10 Конвенції Україна залишила за собою право не визнавати заповіти, вчинені громадянами України в усній формі, крім тих, які вчинені за виняткових обставин.

Висновки.

Провівши аналіз цивільного законодавства у сфері спадкування за заповітом, можемо зазначити, що існує чимало проблем у сфері регламентації окремих питань щодо спадкування за заповітом. У результаті аналізу доктринальних визначень поняття «заповіт» та з огляду на його характерні ознаки запропоновано під заповітом розуміти особисте волевиявлення фізичної особи (подружжя), виражене у формі і в порядку, встановлених законом, що спрямоване на розпорядження майновими правами та обов'язками на випа-

док своєї смерті. Акцентовано увагу на тому, що заповіт за своєю юридичною природою належить до односторонніх правочинів, оскільки волевиявлення заповідача не передбачає зустрічного волевиявлення інших осіб за його життя, а породжує правові наслідки у майбутньому, а саме після відкриття спадщини. Оскільки заповіт є одностороннім правочинном, його зміст має відповідати загальним умовам дійсності правочину. З метою уникнення різного тлумачення судовими органами норм ЦК України в частині можливості визнання дійсним нікчемного заповіту, складеного з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, запропоновано закріпити норму в ЦК України, в якій передбачити, що загальні умови дійсності правочину поширюються і на питання дійсності заповіту. Звертається увага на наявність проблем законодавчої регламентації питань, пов'язаних із моментом виникнення права на пред'явлення позову про визнання заповіту недійсним та із правовими наслідками недотримання письмової та нотаріальної форми заповіту. Як наслідок, удосконалення законодавства у сфері спадкування за заповітом допоможе вирішити чимало проблем, які виникають як у теорії спадкового права, так і у судовій практиці.

Список використаних джерел:

1. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навчальний посібник. Київ: Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 384с.
2. Довгерт А. С. Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту. *Право України*. 2019. № 1. С. 27-41.
3. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. 2-е вид. Київ: КНТ, 2007. 288с.
4. Положення про Спадковий реєстр: затв. наказом Міністерства юстиції України від 07.07.2011 р. № 1810/5 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0831-11> (дата звернення: 30.09.2020).
5. Постанова Верховного Суду від 20 травня 2019 р., судова справа № 522/904/16-ц. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/81925645> (дата звернення: 30.09.2020).
6. Про судову практику у справах про спадкування : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08> (дата звернення: 30.09.2020).
7. Про приєднання України до Конвенції про колізії законів, які стосуються форми заповітів : Закон України від 17.12.2009 р. № 1772. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1772-17> (дата звернення: 30.09.2020).
8. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 30.09.2020).

Mariya Mykhailiv. Inheritance by will in the conditions of recodification of the civil legislation of Ukraine

The article deals with the issues related to the legal regulation of inheritance by will in the conditions of the innovation of civil law. Basing on the content of the concept of "will" provided by the Civil Code of Ukraine it is determined the main characteristic features of the will. Based on analyses of the doctrinal definitions of the term "will" and taking into account its characteristic features, it is proposed to determine the will as a personal will of an individual (spouse), expressed in the form and manner prescribed by law, aimed at disposing of property rights and obligations in case of death.

It is justified the provision that a will by its legal nature refers to unilateral transactions, since the will of the testator does not imply a counter-expression of the will of other persons during his/her lifetime, but generates legal consequences in the future, namely after the opening of the inheritance.

In the civil legislation of different states in the field of inheritance by will it is emphasized that the existing concepts of wills are mostly similar in content. As a rule, in the legislation of different states following phrases to define a will are used: "disposition in case of death", "transactions aimed at disposing of property in case of death", "expression of will to dispose of property in case of death".

In the article attention is drawn to the fact that the content of the will must meet the general conditions of validity of the legal action. In this regard, it is proposed to establish a rule, which foresees that the general conditions of validity of the legal action must be also applied to the validity of the will.

Special attention is paid to the problems of legislative regulation of the issues related to the moment when the right to claim for invalidation of the will appears. The article emphasizes that the issue related to the legal consequences of non-compliance with the written and notarized form of the will remains unresolved and debatable. As a result, improving the law in the field of inheritance by will is supposed to help solving many problems that arise, both in the theory of inheritance law and in judicial practice.

Key words: inheritance, inheritance by will, testator, heirs, will, form of will.